

СРЕБРЕНИЦА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ – НУМЕРИЧКА АНАЛИЗА СТВАРНИХ ЉУДСКИХ ГУБИТАКА

Драган ЦВЕТКОВИЋ, виши кустос
Музеј жртава геноцида, Београд

АПСТРАКТ: *Рад представља покушај да се на основу делимично ревидираног пописа „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године прикаже страдање становништва општине Сребреница. Направљена је анализа страдалих ове општине, сагледана њихова национална и полна структура, урађен преглед година страдања, приказане су категорије и начин страдања, утврђени су одговорни за страдање становништва, као и социјално-економска структура страдалих, те је све смештено у контекст страдања становништва Босне и Херцеговине.*

Кључне речи: *Сребреница (општина и град), Независна Држава Хрватска (НДХ), источна Босна, Босна и Херцеговина, становништво, страдање, Срби, Муслимани, цивили, војне формације, социјално-економска структура*

Сребреница спада у ону групу општина из Босне и Херцеговине које су имале ту несрећу да у двадесетом веку два пута тешко пострадају у ратним дешавањима. Први пут средином века¹ у рату који је захватио читав свет, па и земљу у којој се налазила, а други пут приликом распада државе крајем века када се опет готово цела држава, или бар њен већи део, нашао у рату. Тема рада је страдање града и општине Сребреница у Другом светском

¹ Општина је поднела извесне губитке и у I светском рату, али су они далеко мањи од губитака у потоња два рата.

рату. Колективно сећање њених становника на страдање у том рату битно је утицало, поред осталих разлога, на страдање у потоњем рату, педесет година касније, као и на препознавање супротне стране.

Овај рад је настао на основу делимично ревидираног пописа „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године² и као основа за истраживање узета је територија општине Сребреница из времена његовог настанка. Направљена је анализа страдалих ове општине, сагледана њихова национална и полна структура, урађен преглед година страдања, приказане су категорије и начин страдања становништва, утврђени су одговорни за као и социјално-економска структура страдалих, те је све смештено у контекст страдања становништва Босне и Херцеговине. Попис је узет као основа за истраживање јер је и поред свих недостатака најпотпунији. Поред питања колико је страдалих, подједнако је значајно и питање шта показују резултати пописа, односно какава је унутрашња структура страдалих.

За боље разумевање ратних дешавања на овом простору, а самим тим и проблема страдања становништва општине Сребреница, потребно је направити увид у њен географски положај и демографску структуру популације. Касније настала општина Сребреница, чији су страдали становници предмет интересовања, заузимала је већи део истоименог среза (котара), а који се налазио у саставу Велике жупе Врхбосна. Смештена у брдско-планин-

² Пописна комисија је утврдила да је учињен читав низ пропуста при изради пописника, тако да је њиме обухваћене 597.323 особе, што је 56–59% од оних које је требало обухватити пописом (између 1.016.000 и 1.056.000), а у које није урачунато „најмање око 50.000 квислинага“, као ни око 40.000 Јевреја и Рома за које није имао ко да да податке. (*Žrtve rata 1941–1945 – Rezultati popisa*, Савезни завод за статистику (СЗС), Београд, 1966 – репринт 1992, стр. 7). Произилази да је попис обухватио између 51,7 и 54% стварно страдалих, па је на коришћење пописа стављен ембарго, који је потрајао скоро 30 година (до 1992). Користећи се разноврсном архивском грађом, општинским документацијама, пописима СУБНОР-а (за поједине општине), монографијама и хроникама појединих области, општина, насеља, црквеним књигама, анкетним формуларима у СЗС-у је, уз помоћ Музеја жртава геноцида, 1995. године отпочео рад на ревизији пописа који је трајао до 1999 године. Од 2003. године МЖГ самостално врши ревизију пописа. Постављени циљ је да се обухвате сва лица са простора СФРЈ без обзира на националну, верску, етничку, политичку, војну припадност, чиме би се отклонио један од основних недостатака пописа, а то је непписивање „колаборациониста“, као и да се идентификују Роми који нису посебно пописани 1964. године, већ се углавном воде као Срби, Хрвати или Муслимани. Након појаве резултата нових демографских истраживања, као и анализе овог пописа, као полазну тачку у истраживањима треба узети процену о броју страдалих која се креће између 1.070.000 и 1.120.000 особа (процењени број за територију КЈ износи између 1.042.000 и 1.092.000 страдалих), одакле следи да је пописом обухваћено од 53,3–55,8% страдалих. Ревидираним пописом је до сада обухваћено 657.128 страдалих, што је 58,67 до 61,41% од процењеног броја страдалих. Резултати пописа су сложени према месту рођења страдалих, стога је извесно да је део страдалих особа променио место боравка, што делимично утиче на прецизност изнетих података али не у мери која би нарушила њихову веродостојност. (Архив Југославије, фонд 179 – Попис Жртве рата 1941–1945 из 1964. године; Архив Музеја жртава геноцида, фонд Жртве рата 1941–1945, база података Жртве рата 1941–1945)

ском пределу источне Босне,³ погодном за герилско ратовање, ван важнијих саобраћајних комуникација, у самом рогу реке Дрине, општина Сребреница је са три стране била окружена Србијом. У општини је постојао релативно велики број насеља, 78 укључујући и Сребреницу као њено средиште, са 2.543 домаћинства од којих је 295 било у самој Сребреници. Према попису из 1921. године у општини Сребреница живеле су 14.923 особе, од којих су 1.242 живеле у граду што је 8,32%.⁴ Према наредном попису становништва, из 1931. године, у котару (срезу) је живело 35.210 становника.⁵ На територији општине Сребреница становало је око 2,27% становништва источне Босне и око 0,79% становништва Босне и Херцеговине.⁶ Национална структура општине се може приближно сагледати преко структуре вероисповести становништва котара из пописа 1921. и 1931. године. Према њима је у котару Сребреница живео приближно исти број Срба и Муслимана, што потврђују савремени извори.⁷ Током рата, бројност и структура становништва општине се мењала услед њихове повећане флукуације, те је стога тешко одредити их прецизно. Мењање структуре становништва отпочело је протеривањем Срба које је спроводила НДХ, у виду „такозваног“ планског исељавања.⁸ Највеће промене изазвало је напуштање територије општине, тачније

³ Источна Босна је обухватала 43 општине: Бановићи, Бијељина, Босански Шамац, Братунац, Брчко, Чајничке, Фоча, Горажде, Грачаница, Градачац, Хаџићи, Хан Пијесак, Илиџа, Илијаш, Какањ, Калесија, Калиновик, Кладањ, Лопаре, Лукавац, Модрича, Оџак, Олово, Орашје, Пале, Рогатица, Рудо, Сарајево, Соколац, Сребреница, Сребреник, Шековићи, Трново, Тузла, Угљевик, Вареш, Високо, Вишеград, Власеница, Вогошћа, Завидовићи, Зворник, Живинице.

⁴ *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS od 31. januara 1921. godine* (даље у тексту *Попис 1921*), Сарајево, 1924, стр. 155–158. Број становника је израчунат издвајањем насеља која су припадала послератној општини Сребреница из котара Сребреница у коме је живело 27.378 становника.

⁵ СЗС, *Попис 1991*, део попис 1931, (електронско CD издање), Београд, 1997.

⁶ Босна и Херцеговина је обухватала територију од 51.199 км на којој је живело 1.889.929 становника, међу којима је било 43,87% Срба (829.162), 31,13% Муслимана (588.247), 23,48% Хрвата (443.914), 0,64% Јевреја (12.028) и 0,88% осталих националности. Источна Босна је заузимала 15.736 км (30,73%) са 653.254 становника (34,57%), међу којима је било 43,06% Муслимана, 40,17% Срба, 14,79% Хрвата и 1,98% осталих националности (1,44% су Јевреји). (*Попис 1921*, стр. 20–24).

⁷ Према попису из 1921. године у котару Сребреница живело је 27.378 особа, од којих је било 13.424 православних (49,03%) и 13.792 муслимана (50,38%), док је припадника осталих и непознатих вероисповести било 0,59% (*Исто*, стр. 24–25). Према попису из 1931. године у котару Сребреница живело је 17.766 православних (50,46%), 17.332 припадника исламске вероисповести (49,23%) и 109 припадника осталих и непознатих вероисповести (0,31%) (СЗС, *Попис 1991*). У извештају котарског предстојника жупану Велике жупе Врхбосна од 29. 1. 1942. се наводи да у котару Сребреница има 40.000 становника, по половина муслимана и православних, једна јеврејска кућа и неколико католичких чиновника. (Владимир Дедијер, Антун Милетић, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945, Зборник докумената и сећања*, Сарајево, 1990, стр. 122). Процена је да је касније приликом поделе котара на општине Сребреница и Братунац у њима остао приближно исти национални састав становништва.

⁸ Са територије среза Сребреница, од којих је део свакако из општине Сребреница, јула 1941. године исељено је 86 српских породица са 156 чланова – 93 мушкараца и 63 жена

бежање дела њених страновника које је у избеглиштву тражило спас од терора.⁹ Са друге стране, број и структура становника се мењала доласком избеглица са других територија у ову општину.¹⁰

Формирање НДХ је од почетка праћено репресијом и терором, који је убрзо прерастао у геноцид над делом становништва. Већина Муслимана, који су помињани као „најчистији Хрвати“,¹¹ прихватила је новоформирану државу као оквир за решавање и остваривање својих националних тежњи и економског просперитета.¹² У циљу стварања сигурносног појаса на Дрини, власт НДХ је покушала да „очисти“ погранично подручје према Србији елиминацијом српског становништва,¹³ било његовим протеривањем било физичким уништењем. У том циљу је већ у јулу у Сарајеву формирано Заповједништво Војне крајине у чијем саставу се нашао и котар Сребреница.¹⁴ Репресија, терор и отпочети геноцид изазвали су одговор Срба. У борби за биолошки опстанак, Срби су почели да се организују, прикључујући се са једне стране националним, а са друге стране јединицама које су предводили комунисти (које су декларативно биле вишенационалне). Иако је

(Слободан Д. Милошевић, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Београд, 1981, стр. 158). Пошто је према подацима пописа становништва просечна породица у општини бројала 5,87 чланова, у граду 4,21 члан, поставља се питање шта је све у извештају урачунато као породица (очигледно је да деца нису урачуната) или се радило о појединачним протеривањима.

⁹ У извештају Уреда за избеглице Велике жупе Врхбосна од 1. 3. 1942. године наводи се да је у Сарајеву смештено око 17.000 избеглица из скоро свих котара источне Босне међу којима и избеглице из Сребренице. Део је дошао по избијању сукоба, а део је касније протеран приликом чишћења терена. Из извештаја Велике жупе Усора и Соли од 7. 6. 1943. види се да се у том периоду у Сребреницу вратило око 5.000 Срба који су у фебруару и марту 1942. побегли у Србију склањајући се од Црне легије (Здравко Диздар, Михаел Соболевски, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini*, Загреб, 1999, стр. 258 и 538–539).

¹⁰ Извештај Котарске области у Сребреници од 3. 5. 1943. показује да је у Сребреници у априлу било смештено 5.316 избеглица из других котара источне Босне који су побегли од четника (*Исто*, стр. 522–523).

¹¹ Фикрета Јелић-Бутић, *Ustaše i NDH*, Загреб, 1977, стр. 197.

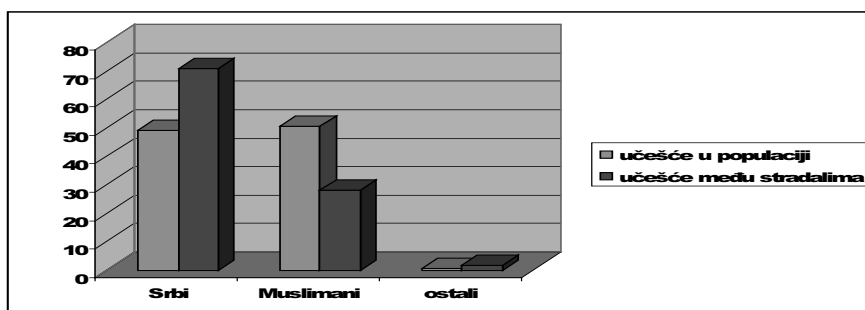
¹² Муслиманска елита се надала повратку земље које у изгубили у аграрној реформи (*Исто*, стр. 199–200).

¹³ Милош Хамовић, *Избеглиштво у Босни и Херцеговини 1941–1945*, Београд, 1994, стр. 55.

¹⁴ Котари Сребреница и Власеница су се налазили у рејону 4. бојне (баталјона) Војне крајине. Њима су биле потчињене све оружничке (жандармеријске) јединице, финансијске страже и редарство (полиција) на том подручју. У Сребреници се налазила команда вода из састава Крилног оружничког заповједништва Тузла 4. оружничке пуковније (Младен Цолић, *Takozvana Nezavisna država Hrvatska 1941*, Београд, 1973, стр. 225 и 289). По наређењу Заповједништва Војне крајине формиран је одред штрајфуна (казнене експедиције) „од искусних ратника и избеглица из Источне Босне“ који је требало да изврши чишћење подручја заузетих од „четничко-комунистичких банди“. Пошто није успела да изврши своју основну функцију заштите границе према Србији и Црној Гори Војна крајина је расформирана у периоду мај–јуни 1942. године (Никица Барић, *Ustroj kopnene vojske Domobranstva Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, Загреб, 2003, стр. 117–118).

Сребреница остала на периферији главних ратних дешавања у Босни, она ипак није била поштеђена страдања, нарочито ако се узме у обзир чињеница да је територија често мењала „господара“. Сребреницом су током рата у краћем или дужем периоду владали НДХ, устаници, четници (ЈВО), добровољци, партизани и у појединим периодима Немци. Чести сукоби устаника са војним и полицијским јединицама НДХ (како са регуларним тако и са нерегуларним)¹⁵ и повремени са немачким јединицама које су вршиле операције у овом подручју, уз међусобни сукоб два устаничка покрета, као и сталне одмазде над недужним цивилима које је спроводила већина ратујућих страна, проузроковале су страдање становништва ове општине.

Поделе на националне групе, као и политичке поделе у оквиру националних група, које су довеле до тешких и перманентних сукоба, терор и освета спровођени у име националних или идеолошких циљева, уз присуство немачког окупатора који је деловао у циљу спровођења својих стратешких циљева, утицали су на страдање становништва. Према делимично извршеној ревизији пописа до сада је утврђено да су са територије општине Сребреница страдале 1.432 особе. Далеко највећи број је страдао у 1942. години током које је живот изгубило 52,72% од свих жртава ове општине.¹⁶ Национална структура показује да су међу њима најбројнији Срби са 70,60% страдалих, следе их Муслимани са 27,93%, док припадници осталих и непознатих националности представљају 1,47% страдалих. Однос Срба и Муслимана као најбројнијих националних група, а при томе и са једнаком заступљеношћу у популацији општине, износи 2,53:1.

Графикон 1 – Националности општине Сребреница према учешћу у популацији и учешћу у броју страдалих

¹⁵ Милицијске снаге НДХ формирале су домобранство (ДОМДО), усташе, оружништво и цивилне власти углавном од локалног становништва на неком подручју (Н. Барић, *н. д.*, стр. 154). Усташка милиција или „дивље усташе“ су се посебно истицале у спровођењу терора над српским становништвом (М. Цолић, *н. д.*, стр. 280).

¹⁶ Издваја се још 1943. са 27,44% страдалих, док је осталих година број страдалих био далеко мањи, 1941. – 8,03%, 1944. – 8,66% и 1945. године 3,14%.

Укрштање националне структуре са годинама страдања показује да нису све националности подједнако страдале током рата.

Сребреница - општ.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	52	515	318	94	32	1.011
%	45,22	68,21	80,92	75,81	71,11	70,60
Муслимани	61	237	68	25	9	400
%	53,04	31,39	17,30	20,16	20,00	27,93
остали и неп.	2	3	7	5	4	21 ¹⁷
%	1,74	0,40	1,78	4,03	8,89	1,47
Укупно	115	755	393	124	45	1.432
%	8,03	52,72	27,44	8,66	3,14	100,00

Код Срба као најбројније националне групе међу страдалима из ове општине, највећи део од 50,94% је изгубио живот током друге године рата, а издваја се и 1943. са 31,45% страдалих, када је забележено и њихово највеће годишње учешће у броју страдалих од 80,92%.¹⁸ Већина Муслимана 59,25%, изгубила је живот у 1942. години,¹⁹ док их је највише међу страдалима било у 1941. и то 53,04%. Припадници осталих и непознатих националности су већином страдали у другој половини рата, највећи део од 33,33% у 1943. док су највеће учешће у броју страдалих имали последње године рата са 8,89%.

Из самог места Сребреница, као општинског средишта, страдало је према попису 180 особа, што је 12,57% страдалих из ове општине. Будући да је градско становништво чинило свега 8,32% од укупног становништва општине, његови губици су доста већи од губитака сеоског становништва. Град је претрпео највеће губитке у прве три године рата (87,22%), што је кулминирало у 1943. током које је страдао 39,44% свих жртава из града. Велику већину страдалих чине Срби са 63,33%, следе их Муслимани са 32,78%, док је припадника осталих и непознатих националности 3,89% страдалих. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана из града износи 1,93:1.²⁰

¹⁷ Међу њима је регистровано петоро Хрвата, по троје Црногорца и Рома и двоје Јевреја.

¹⁸ Од страдалих Срба 5,14% је изгубио живот 1941. године, 9,30% током 1944. и 3,17% 1945. године.

¹⁹ Од страдалих Муслимана 15,25% је изгубило живот 1941. године, 17,00% током 1943. 6,25% током 1944. и 2,25% током 1945. године.

²⁰ Када говоримо о односу страдалих овде треба имати у виду да је у самом граду структура становништва била другачија него у општини и да је, као што је то случај углавном у читавој Босни и Херцеговини, градско становништво било већим делом састављено од Муслимана, а мањим од Срба и осталих народа.

Муслимани из града представљају 14,75%, Срби 11,28%, а припадници осталих и непознатих националности 33,33% страдалих из својих националних група у оквиру општине.

Сребреница – град	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	15	26	61	7	5	114
%	51,72	45,61	85,92	50,00	55,56	63,33
Муслимани	14	29	9	5	2	59
%	48,28	50,88	12,68	35,71	22,22	32,78
остали и неп.	–	2	1	2	2	7
%	–	3,51	1,41	14,29	22,22	3,89
Укупно	29	57	71	14	9	180
%	16,11	31,67	39,44	7,78	5,00	100,00

Већина Срба настањених у граду је изгубила живот друге и треће године рата (76,32%), нарочито 1943. током које их је страдало 53,51%, а тада је забележено и њихово највеће учешће у годишњем страдању од 85,92%. Са друге стране, већи део Муслимана је страдао прве две године рата (72,88%), највише 1942. (49,15%), током које су имали највеће учешће у броју страдалих од 50,88%.

Ван Сребренице као општинског средишта, како је пописом утврђено, страдале су 1.252 особе, које потичу из 73 насеља, тако да просечна стопа смртности износи 17,15 особа по селу.²¹ Међу страдалима је 71,65% Срба (897), 27,24% Муслимана (341) и 1,12% припадника осталих и непознатих националности (14). Страдали Срби потичу из 46, а Муслимани из 49 насеља. Анализа страдања по насељима показује да су у 22 села регистроване жртве обе националности, у 27 насеља су страдали искључиво Муслимани, док је у 24 села страдало искључиво српско становништво. Нису ни сва села подједнако страдала, тако да, посматрајући сеоско становништво, 11,71% страдалих Срба потиче из села Обади (105), док из села Луке потиче 13,78% страдалих Муслимана (47). Просечна смртност по селу код Срба износи 19,50 особа, док је она код Муслимана 6,96.

Изразито комплексан и бруталан рат који је вођен на овом подручју, а који је у себи садржавао елементе ослободилачког, антифашистичког, грађанског, међунационалног, верског, идеолошког рата уз спровођење холокауста и геноцида, неминовно је довео до великог страдања припадника оба пола. Анализа полне структуре страдалих показује да жене чине 31,49%

²¹ Пописом и ревизијом пописа, у четири насеља која су припадала општини није идентификована ниједна жртва.

страдалих на нивоу општине, док је њихово учешће међу страдалима на нивоу града било веће и износи 43,89%. Укрштање полне и националне структуре даје потпунију слику.

Сребреница – општ.	Срби	Муслимани	остали и непоз.	Укупно
мушкараца	649	317	15	981
%	64,19	79,25	71,43	68,51
жена	362	83	6	451
%	35,81	20,75	28,57	31,49

Сребреница – град	Срби	Муслимани	остали и непоз.	Укупно
мушкараца	57	40	4	101
%	50,00	67,80	57,14	56,11
жена	57	19	3	79
%	50,00	32,20	42,86	43,89

У оквиру националних група, на нивоу општине, регистрован је већи број жена међу страдалима код Срба (35,81%) и припадника осталих и непознатих националности (28,57%) него код Муслимана (20,75%). На нивоу града број жена је још већи и износи 43,89%, с тим што он није једнак код свих националности. Учешће жена у броју страдалих српске националности у граду износи 50%, код припадника осталих и непознатих националности 42,86%, док stradale Муслиманке представљају 32,20% губитака своје националне групе. Међусобни однос страдалих Српкиња и Муслиманки на нивоу општине износи 4,36:1, док је на нивоу града 3:1.

Трагедија страдања сваког народа достиже свој врхунац у страдању деце. У општини Сребреница деца чине 18,51% свих страдалих (265). Национална структура показује да је међу њима 77,74% Срба (206), 21,13% Муслимана (56) и 1,13% осталих и непознатих националности. Деца чине 20,38% страдалих Срба, 14% Муслимана и 14,29% страдалих припадника осталих и непознатих националности. У самом граду деца чине 13,89% страдалих (25), а међу њима је 56% Срба (14) и 44% Муслимана (11). За разлику од општине, у граду је приметна промена у учешћу деце међу страдалима код појединих националности, тако да она чине 18,64% страдалих Муслимана и 12,28% страдалих Срба. Однос у броју stradale деце код Срба и Муслимана на нивоу општине износи 3,68:1, док је тај однос на нивоу града 1,27:1.

Пописом су јасно раздвојене две основне категорије страдалих, припадници војних формација и цивили.²² Преглед страдалих по категоријама

²² Пописом из 1964. године обухваћене су особе које су изгубиле живот у ВКЈ и НОВЈ, док њиме нису пописани припадници осталих војних формација тзв. „колаборационаисти“. Иако је ревизијом предвиђено пописивање свих страдалих без обзира на војну и полити-

започећемо страдалим припадницима Војске Краљевине Југославије (ВКЈ) код којих су јасно уочљиве две групе: страдали у краткотрајном Априлском рату 1941. године и они који су живот изгубили касније у логорима за ратне заробљенике. До сада је идентификовано 20 особа које су изгубиле живот као припадници ВКЈ и оне представљају 1,40% свих страдалих из општине Сребреница. Из града потиче 10% страдалих војника (2). Међу страдалим војницима 35% је изгубио живот у Априлском рату (7) од којих је 14,29% из града (1). Осталих 65% је изгубило живот у логорима за ратне заробљенике (13), од којих је 7,69% из града (1). Национална структура страдалих војника показује да су Срби и Муслимани подједнако страдали (по 10), с тиме што се разликују групе у којима су изгубили животе. Срби су страдали подједнако у рату и заробљеништву (по 5), док је 20% Муслимана (2) страдало у Априлском рату, а 80% у логорима за ратне заробљенике (8). Сви страдали Срби потичу из околине Сребренице, док су из града страдала два Муслимана, по један у рату и заробљеништву.

Формирање покрета отпора у сребреничкој општини је у великој мери било условљено његовим развојем у ширем простору источне Босне.²³ Трагедија народа овог подручја се огледа у опредељивању за супротне стране, што је приметно код свих националних група, првенствено код две највеће. Муслимански живаљ је у почетку у НДХ препознао гарант за остварење својих националних тежњи те је већим делом оптирао за њу, док се мањи део определио за приступање антифашистичком покрету који су предводили комунисти. Са друге стране, српски народ се након почетне фазе устанка опредељивао између два антифашистичка покрета отпора,²⁴ једног који су предводили комунисти и другог који се залагао за очување монархије и грађанских вредности.²⁵ Оба покрета су деловала мање више јединствено

чку припадност, за територију општине Сребреница до сада нису пронађени релевантни извори који би омогућили персоналну идентификацију страдалих у војним или полицијским формацијама НДХ, ЈВО, добровољачким одредима, муслиманској милицији, немачким легионарским и СС јединицама и другим војним формацијама. Досадашња искуства у ревизији пописа показују да је мали део страдалих из ових војних формација укључен у попис под другим категоријама, најчешће као цивили или непознате категорије, а има случајева да су регистровани и као припадници НОВЈ.

²³ Устанак је нагло избио и брзо се проширио у српским селима око Хан-Пијеска, Власенице, Сребренице, Братунца, Дрињаче (Бранко Петрановић, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд, 1992, стр. 195). Четници из околине Сребренице, тада још увек под вођством локалних лидера, успели су да 18. августа заузму Сребреницу и Братунац. (*Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945*, I–II, I–II, (ур. Велимир Терзић), Београд, 1958, стр. I/84).

²⁴ У извештају Велике жупе Врхбосна упућеном штабу III војног збора од 28. 10. 1941. године стоји да је „Четничко-комунистичка акција је на овом подручју (Сребреница – п. а.) особито јако развијена, а састоји се искључиво од грчко-источног елемента“ (В. Дедијер, А. Милетић, *н. д.*, стр. 75).

²⁵ Сребренички четнички одред је, уз Власенички, био међу првим формираним у Босни и Херцеговини (Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Boni i Hercegovini 1941–1945*, Zagreb, 2002, str. 155).

до краја прве године рата,²⁶ када долази до коначног раскола.²⁷ Сукоб ће трајати до краја рата,²⁸ а као његова последица је одмах уследио брзи продор непријатељских снага на ову територију почетком 1942. године, који је праћен повећаним страдањем српског становништва.²⁹ У почетним годинама рата српске националне јединице су имале превагу и већим делом контролу над општином Сребреница, да би партизански покрет предвођен комунистима од половине 1943. успоставио равнотежу кроз сталне сукобе са четницима и на крају рата преузео примат у контроли општине.³⁰ Током рата су контролу над градом (али не и читавом општином) у више наврата, у краћем или дужем периоду, имали војно-цивилни апарат НДХ или немачке војне власти.

Попис пружа могућност да се преко регистра страдалих партизана прецизније сагледа структура људи који су се прикључили партизанском покрету. Њиме је до сада идентификовано 145 особа страдалих као припадници НОВЈ,³¹ што је 10,13% губитака ове општине. Приметан је стални

²⁶ На партизанско-четничким преговорима у Дрињачи 1. 10. 1941. године формиран је заједнички војни штаб под именом Команда босанских војних и партизанских одреда (Здравко Антонић, *Устанак у Источној и Централној Босни 1941*, Београд, 1973, стр. 416–434; *Устанак у Источној и Централној Босни 1941*, (приредио Здравко Антонић) Београд, 1994, стр. 15). У Сребреници је 13. 10. 1941. године у присуству Родољуба Чолаковића, Радета Јакшића и Пере Ђукановића формиран Народноослободилачки одбор (НОО) састављен од Срба и Муслимана, али у који није ушао „готово нико из старе власти“. У исто време су формиран НОО у Братунцу и другим местима у источној Босни (Брано Савић, *Istočna Bosna u NOV-u, Sećanja učesnika*, I–II, Београд, 1971, стр. I/335). Одбор је деловао са прекидима, почев од децембра 1941. године, само у периодима када је НОВЈ имала контролу над градом или делом општине (Веселин Ђуретић, *Narodna vlast u BiH 1941–1945*, Београд – Сарајево, 1981, стр. 95–96, 105, 201).

²⁷ На конференцији у Власеници 16. 11. 1941. долази до коначног раскола између четника и партизана и распада заједничке команде, након чега се формирају засебни штабови (3. Антонић, *Устанак у Источној.....*, стр. 434–457; *Устанак на Дрини.....*, 15; 3. Диздар, н. д., стр. 178).

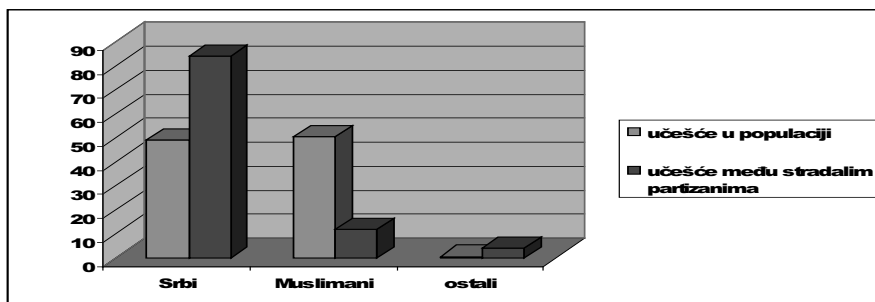
²⁸ Специфичност источне Босне, па самим тиме и Сребренице, огледа се у честим променама војних формација локалног становништва српске националности које, усред разних околности, делује у оквиру четничких, партизанских или добровољачких одреда, што је јако било изражено у прве три године рата. (Опширније видети: Милош Хамовић, *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Београд, 1983; Коста Николић, *Историја равнорског покрета*, I–III Београд, 1999). У својим записима Ђукановић је магловито описао тај прелазак из четника у добровољце па у партизане, али је ипак лепо осликао укупну атмосферу која је владала у источној Босни, Подрињу и самом сребреничком крају, а која је омогућила те преласке са једне на другу страну (*Устанак на Дрини.....*, стр. 167–254) Сребренички народноослободилачки добровољачки одред формиран је око средине марта, након разбијања четника од стране партизана, а распао се 1. априла 1942. године након разбијања партизана од стране усташке Црне легије (*Oslobodilački rat...*, стр. I/195 и 201).

²⁹ Војна офанзива (операција Трио) коју су предузеле удружене снаге Немачке, Италије и НДХ довела је до слома међусобно подељених и сукобљених устаничких снага у источној Босни, што је за последицу имало страдање незаштићеног народа на том подручју, па и у општини Сребреница, (*Oslobodilački rat...*, књ. 1, стр. 200–202).

³⁰ Расим Хурем, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini*, Сарајево, 1972, стр. 108; *Oslobodilački rat...*, стр. I/176–179, 194, 201, 460, 465–467, II/ 11–21, 197–206, 264–267, 449, 517, 580.

³¹ Под појмом НОВЈ подразумевају се све војне формације које су организовали и предводили комунисти, а које су током рата деловале под различитим званичним називима.

раст броја страдалих у прве четири године рата, тако да је највећи део, 46,21%, изгубио живот током 1944.³² Страдање партизана те године је чак четири пута бројније него претходне. Национална структура показује да су међу њима Срби чинили 84,14% страдалих, док је Муслимана било 11,72%, а припадника осталих и непознатих националности 4,14%. Однос у броју страдалих партизана српске и муслиманске националности износи 7,18:1.

Графикон 2 – Националности општине Сребреница према учешћу у популацији и учешћу у броју страдалих партизана

Нису се све националности општине Сребреница једновремено прикључиле партизанском покрету. Укрштање националне структуре страдалих партизана и година њиховог страдања показују изразите диспропорције у страдању.

НОВЈ – општ.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	14	19	15	52	22	122
%	100,00	90,48	88,24	77,61	84,62	84,14
Муслимани	–	2	–	11	4	17
%	–	9,52	–	16,42	15,38	11,72
остали и неп.	–	–	2	4	–	6
%	–	–	11,76	5,97	–	4,14
Укупно	14	21	17	67	26	145
%	9,66	14,48	11,72	46,21	17,93	100,00

³² Сребренички НОП одред је формиран тек 9. 9. 1943. у Факовићима код Братунца са малим бројем бораца, да би у децембру престао да постоји. Обновио је деловање у марту 1944. године, када је окупио довољан број бораца („Сребренички НОП одред“, *Leksikon NOR i revolucije*, I–II (ред. Јован Марјановић, ур. Дамјан Булајић), Београд, 1980, стр. II/1065). У извештају Родољуба Чолаковића из јесени 1943. говори се о масовном укључењу Муслимана из источне Босне у редове партизана, нарочито пошто је пуковник Сулејман Филиповић променио страну и пришао партизанима. У том периоду долази и до преласка дела четника у редове партизана, нарочито када је прешао Перо Ђукановић (В. Ђуретић, *н. д.*, стр. 198–199).

Преглед по годинама страдања показује да су се Срби једини масовније прикључили комунистичком покрету отпора па су и њихова страдања била бројнија (1941. чине 100% страдалих), тако да их је 39,34% страдало током прве три године рата. У истом периоду страдало је и 33,33% припадника осталих и непознатих националности. За разлику од њих, код Муслимана у партизанима губици у прве три године рата износе свега 11,76%, док је највећи део од 64,71% изгубио живот током 1944. године.

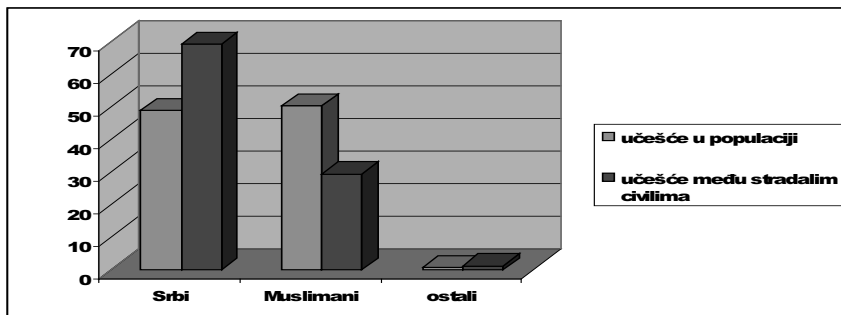
Градско становништво које се укључивало у покрет отпора представља 15,86% страдалих партизана, што је готово дупло више у односу на њихово учешће у укупном становништву општине (8,32%). Највеће страдање је забележено у 1944, иако је учешће страдалих партизана у првим годинама рата било нешто веће него на нивоу општине. Срби су били далеко најбројнији међу страдалим партизанима из Сребренице са учешћем од 78,26%, следе их припадници осталих и непознатих националности са 13,04% и Муслимани са 8,70%. Код партизана српске и муслиманске националности а који потичу из града однос у броју страдалих је 9:1.

НОВЈ – град	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	4	3	4	5	2	18
%	100,00	100,00	80,00	62,50	66,67	78,26
Муслимани	–	–	–	1	1	2
%	–	–	–	12,50	33,33	8,70
остали и неп.	–	–	1	2	–	3
%	–	–	20,00	25,00	–	13,04
Укупно	4	3	5	8	3	23
%	17,39	13,04	21,74	34,78	13,04	100,00

Године страдања показују да је српско становништво Сребренице током прве две године рата једино страдало у партизанима, док се припадници осталих и непознатих националности прикључују од средине, а Муслимани тек на крају рата. Страдали партизани из града у оквиру својих националних група чине 14,75% код Срба, 11,76% код Муслимана и 50% код припадника осталих и непознатих националности.

Трагедија ове општине огледа се у томе што далеко највећу групу у губицима чине цивили са 88,48%, пошто овој категорији припада 1.267 страдалих особа. Највећи део је страдао током 1942. када је живот изгубило 57,38% (727) од свих цивила ове општине. Издваја се и наредна година са 29,28% страдалих (371), док је страдање током осталих година било далеко мање. Гледано по националностима, већину губитака међу цивилима сребреничке општине чине Срби са 69,38% страдалих, следе их Муслимани

са 29,44%, док припадници осталих и непознатих националности представљају 1,18%. С обзиром на то да су Срби и Муслимани, као две најбројније групе, равноправно распоређени у популацији општине, њихов међусобни однос у страдању је 2,36:1.

Графикон 3 – Националности општине Сребреница према учешћу у популацији и учешћу у броју страдалих цивила

Укрштање година страдања са националном структуром страдалих цивила општине Сребреница пружа много детаљнију слику. Почетне године рата су код обе већинске националне групе однеле највећи део губитака међу цивилима.

Цивили – општ.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	33	496	299	41	10	879
%	35,11	68,23	80,59	73,21	52,63	69,38
Муслимани	59	228	67	14	5	373
%	62,77	31,36	18,06	25,00	26,32	29,44
остали и неп.	2	3	5	1	4	15
%	2,13	0,41	1,35	1,79	21,05	1,18
Укупно	94	727	371	56	19	1.267
%	7,42	57,38	29,28	4,42	1,50	100,00

Страдање цивила из појединих националних група током рата, гледано по годинама страдања, није било ни исто нити равномерно, већ је било условљено развојем ратних дешавања на овој територији. Тако је највећи део Срба, 56,43%, страдао током 1942. године,³³ иако је њихово највеће

³³ У злочинима се посебно истакла Црна легија Јуре Францетића, која се дуже задржала на том простору где је, у сарадњи са локалним усташама, вршила терор над српским

учешће међу страдалима забележено током 1943, када износи 80,59%. Са друге стране, највећи део Муслимана, 61,13%, такође је страдао 1942, али је њихово највеће учешће у броју страдалих забележено током прве године рата када износи 62,77%. Однос у страдању Срба и Муслимана у првој години рата износи 1:1,79, док је у 1943. тај однос 4,46:1. Анализа података страдалих цивила 1941. показује да је 63,64% Срба (21) изгубило живот у периоду од маја до августа, док је 61,02% Муслимана (36) страдало у периоду од септембра до децембра. Код припадника осталих и непознатих националности 33,33% њих је изгубило живот током 1943, а 26,67% током последње године рата када је забележено и њихово највеће учешће међу страдалима од 21,05%.

Од свих страдалих цивила, они који су живели у граду представљају 12,23%, што је знатно више од учешћа градског становништва у општини, а то је уједно и 10,82% свих страдалих ове општине. Градско становништво је највеће губитке претрпело током прве три године рата када је страдало 92,90% свих цивила, с тим што је највише регистровано у 1943. години у којој је живот изгубило 42,58%. Национална структура показује да је међу страдалим цивилима из града 61,94% Срба, 35,48% Муслимана и 2,58% осталих и непознатих националности. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана је 1,75:1. Муслимани цивили из града представљају 14,75%, Срби 10,92%, а припадници осталих и непознатих националности 26,67% страдалих цивила из својих националних група у оквиру општине.

Цивили – град	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	11	23	57	2	3	96
%	45,83	42,59	86,36	40,00	50,00	61,94
Муслимани	13	29	9	3	1	55
%	54,17	53,70	13,64	60,00	16,67	35,48
остали и неп.	–	2	–	–	2	4
%	–	3,70	–	–	33,33	2,58
Укупно	24	54	66	5	6	155
%	15,48	34,84	42,58	3,23	3,87	100,00

Укрштање националности са годинама страдања показује да је 59,40% сребреничких Срба страдало током треће године рата, када је забележено и

народом. Тадашње страдање српског становништва од усташа и бежање на територију Србије, у својим сећањима на рат описао је Перо Ђукановић. Према његовим сазнањима и сећањима страдало је више стотина цивила (већином избеглица из других крајева, који су пробали да се пребаце преко Дрине), а проценио је да је у избеглиштво прешло око 45.000 особа из сребреничког, зворничког, власеничког и других котара. (*Устанак на Дрини...*, стр. 172–184, 193–197).

њихово највеће учешће у броју страдалих од 86,36%. Већина сребреничких Муслимана, 52,73%, изгубила је живот током 1942. године, што износи 53,70% страдалих иако је њихово највеће учешће у броју страдалих регистровано 1944. када износи 60%.

Гледано по категоријама према укупном страдању у општини приметно је да цивили представљају 88,48% свих жртава, док припадници војних формација чине 11,52% (1,40% као припадници ВКЈ и 10,12% као припадници НОВЈ). Учешће појединих категорија није једнако код свих националних група.

Сребреница – оп.	укупно	Срби	Муслимани	остали и непознати
припад. ВКЈ	20	10	10	–
%	1,40	0,99	2,5	–
припад. НОВЈ	145	122	17	6
%	10,12	12,07	4,25	28,57
цивили	1.267	879	373	15
%	88,48	86,94	93,25	71,43
укупно	1.432	1.011	400	21

Цивили чине 93,25% страдалих Муслимана, 86,94% Срба и 71,43% припадника осталих и непознатих националности. Са друге стране припадници НОВЈ чине 28,57% страдалих припадника осталих и непознатих националности, 12,07% страдалих Срба, док их је код страдалих Муслимана свега 4,25%. Највећи број страдалих припадника ВКЈ је забележен код Муслимана 2,50%, затим код Срба 0,99%, док нема регистрованих ове категорије међу припадницима осталих и непознатих националности.

Градско становништво, упоређено са општином, има приближно исто учешће по категоријама страдања, с тим што је за 2,66% повећано страдање припадника НОВЈ, док је за исти проценат опало учешће страдалих цивила. Поново су приметне само разлике у овину националних група.

Сребреница – град	укупно	Срби	Муслимани	остали и непознати
припад. ВКЈ	2	–	2	–
%	1,11	–	3,39	–
припад. НОВЈ	23	18	2	3
%	12,78	15,79	3,39	42,86
цивили	155	96	55	4
%	86,11	84,21	93,22	57,14
укупно	180	114	59	7

Код Срба је приметно за 3,72% веће учешће страдалих припадника НОВЈ у односу на општину, док нема регистрованих страдалих припадника ВКЈ. Са друге стране, код Муслимана је изједначено учешће страдалих припадника ВКЈ и НОВЈ, док је учешће страдалих цивила исто као и у општини. Код припадника осталих и неутврђених националности је приметно да је готово изједначено учешће страдалих цивила и припадника НОВЈ.

Категорије страдања које смо овде представили су у тесној корелацији са начином страдања. Анализа начина страдања показује да убијени чине највећи део са 85,82%, далеко је мање погинулих 11,52%, док нестали и умрли представљају свега 1,54%, односно 1,12% страдалих. Укрштање са годинама страдања даје потпунију слику.

Сребреница – општина	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
убијени	94	719	357	45	14	1.229
%	91,74	95,23	90,84	36,29	31,11	85,82
погинули	19	20	25	74	27	165
%	16,52	2,65	6,36	59,68	60,00	11,52
умрли	–	6	7	2	1	16
%	–	0,79	1,78	1,61	2,22	1,12
нестали	2	10	4	3	3	22
%	1,74	1,32	1,02	2,42	6,67	1,54
укупно	115	755	393	124	45	1.432

Убијених је највише регистровано у прве три године рата у чему предњачи 1942. са 58,50%,³⁴ када је забележено и њихово највеће учешће у броју страдалих од 95,23%. Број убијених у општини у односу на укупан број страдалих је последње године рата у односу на почетне године опао за три пута. Супротно њима, највећи део погинулих од 44,85% је забележен у претпоследњој години рата, када долази до масовног приступања становништва партизанима, док највеће учешће у броју страдалих од 60% имају у последњој години рата. У другој и трећој ратној години регистровано је највише умрлих, 81,25%, док је највећи део несталих од 45,45% забележен у 1942. години, иако су значајније учешће у броју страдалих имали у последњој години рата са 6,67%.

По начину страдања градско становништво у мањој мери одудара од општинског просека. Тако убијени представљају 81,11% страдалих, погинулих је 15,56%, несталих 3,33%%, док за сада немамо податке о томе да

³⁴ Издваја се и наредна година током које је страдало 29,05% од свих убијених.

је било умрлих. У односу на општину број погинулих је повећан за 4,04%, док је број убијених смањен за 4,71%.

Сребреница – град	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
убијени	22	51	65	4	4	146
%	75,86	89,47	91,95	28,51	44,44	81,11
погинули	6	4	5	10	3	28
%	20,69	7,02	7,04	71,43	33,33	15,56
умрли	–	–	–	–	–	–
%	–	–	–	–	–	–
нестали	1	2	1	–	2	6
%	3,45	3,51	1,41	–	22,22	3,33
укупно	29	57	71	14	9	180

Прегледом по годинама страдања, примећује се разлика у односу на општину код убијених, којих је највише регистровано у 1943, током које је страдало 44,52%,³⁵ а они су тада имали и највеће учешће у броју страдалих од 91,95%. Ситуација са погинулима је иста као и у општини тако да је највећи део од 35,71% страдао претпоследње године рата, иако је удео, као и учешће у броју страдалих, у првим годинама рата нешто већи него на нивоу општине.³⁶

Укрштање начина страдања са националном структуром страдалих становника општине Сребреница пружа потпунију слику. Поново су приметне разлике међу појединим националностима у начину страдања.

Сребреница – општина	Срби	Муслимани	Остали и непознати
убијени	862	353	14
%	85,26	88,25	66,67
погинули	128	31	6
%	12,66	7,75	28,57
умрли	10	6	–
%	0,99	1,50	–
нестали	11	10	1
%	1,09	2,50	4,76
укупно	1.011	400	21

³⁵ Значајан део убијених од 34,93% је из 1942. године.

³⁶ Од погинулих из града 35,71% је изгубило живот у прве две године рата, док њихов удео на нивоу општине у том периоду износи 23,64%.

Анализа националне структуре показује да је код Срба и Муслимана, као најбројнијих националних група, готово изједначено учешће убијених у броју страдалих, с тиме што је оно нешто више код Муслимана (88,25 према 85,26%), док однос у броју убијених прати укупни однос страдалих ове две националности (2,53:1). Са друге стране, број погинулих је доста већи код Срба него код Муслимана (12,66 према 7,75%), с тиме што је однос у броју страдалих у овој групи (4,13:1) далеко већи од односа у броју укупно страдалих. Код припадника осталих и непознатих националности је приметно јако велико учешће погинулих од 28,57%. У групама које обухватају умрле и нестале нешто је веће учешће код страдалих Муслимана у односу на Србе, тако да је њихов међусобни однос у броју страдалих далеко уједначенији у поређењу са односом укупног броја страдалих на нивоу општине и износи 1: 1,67 односно 1:1,1.

Анализа начина страдања, посматраног кроз националну призму, за stradale становнике града Сребренице показује нешто другачију слику. Међу страдалим градским становништвом приметан је нешто већи број погинулих, за око 4%, у односу на општину код обе велике националне групе, с тим што се број убијених смањило за исти проценат.

Сребреница – град	Срби	Муслимани	остали и непознати
убијени	92	50	4
%	80,70	84,75	57,14
погинули	18	7	3
%	15,79	11,86	42,56
умрли	–	–	–
%	–	–	–
нестали	4	2	–
%	3,51	3,39	–
укупно	114	59	7

У граду је, такође, приметан другачији однос убијених Срба и Муслимана који износи 1,84:1, као и однос у броју погинулих од 2,57:1, а који су уједначенији од односа броја убијених односно погинулих на нивоу општине. Ово је, вероватно, последица неравномерне заступљености ове две националности у популацији града у којој су Муслимани били бројнији.

Међу погинулима се издвајају две групе – особе које су погинуле у оружаним формацијама и они који су изгубили живот при оружаним дејствима неке од зараћених страна. Погинули у некој од оружаних формација представљају 87,88% страдалих ове групе, док цивили страдали приликом борби представљају 12,12% (20). Међу погинулим цивилима регистровано

је 65% Муслимана (13) и 35% Срба (7). Од цивила погинулих приликом борби, из града потиче 25%, што је три пута више од учешћа градског становништва у популацији општине, уједно и двоструко више од учешћа страдалих цивила из града у укупном страдању цивила општине, а све као последица честих промена „господара“ града и борби које су вођене да би до промена дошло. Нарочито је велика национална диспропорција у броју погинулих цивила градског становништва, међу којима Муслимани представљају 80% страдалих (4). Погинули цивили муслиманске националности из града представљају 30,77% свих погинулих цивила Муслимана, што је двоструко више од учешћа страдалих из града у поређењу са страдалима општине у оквиру ове националне групе (14,75%).

У оквиру ревизије пописа ради се на утврђивању одговорности (починилаца злочина) за страдање сваке особе, што није учињено пописом 1964. године.³⁷ На нивоу општине Сребреница до сада је одговорност за страдање утврђена у 29,96% случајева, док се за осталих 70,04% још увек трага у изворима и литератури. За сада је најповољнија ситуација код страдалих Срба, код којих је утврђена одговорност за страдање у 34,62% случајева, док је знатно лошија код Муслимана, код којих је позната у 18,50% случајева и припадника осталих и непознатих националности са 23,81%. Честе борбе у општини и мењање „господара“ општине и града довели су до тога да су све стране у мањем или већем броју чиниле злочине, то јест да су одговорне за страдање неког дела становништва општине. Међу особама код којих је утврђена одговорност за њихово страдање, највећи део од 79,49% је изгубио живот од војно-полицијских формација НДХ (међу којима највише од усташа), затим од четника (ЈВО) 10,96%, формација немачке војске 9,32%, док је од свих осталих страдало 0,23%.³⁸

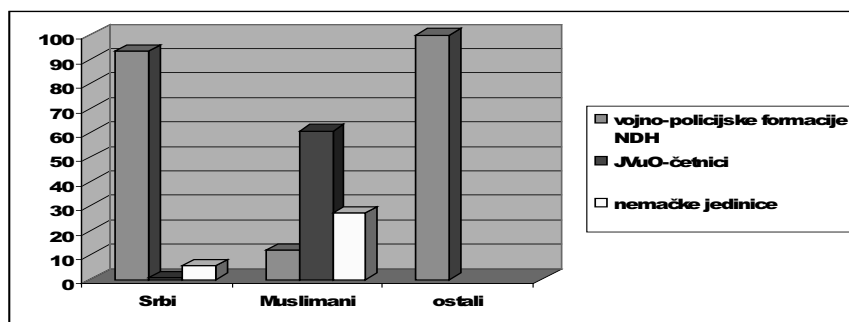
Гледано по националностима, приметна је велика разлика у починицима злочина, што је углавном последица међусобног сукобљавања пошто се већина одговорних за страдање налази у супротстављеним националним јединицама. Срби су највише страдали од војно-полицијских и милицијских формација НДХ, које су одговорне за страдање 93,43% стра-

³⁷ У формуларима који су попуњавани приликом пописа није било предвиђено прикупљање података о одговорности за страдање (учиницима злочина), али у њима постоји пуно података о њима. Пошто ови подаци нису узети у обзир приликом обраде резултата пописа (1965–1966), они су обрађени приликом њихове дигитализације 1992. године. Одговорност за страдање је делом позната код категорија цивила и страдалих припадника ВКЈ у логорима за ратне заробљенике, док је код осталих категорија у процесу утврђивања.

³⁸ Ревизијом пописа је предвиђено да се утврди одговорност за извршене злочине свих војних формација које су их починиле на простору Југославије, па самим тиме и Сребренице. Од свих војних формација најтеже је утврдити одговорност за злочине које су починиле јединице НОВЈ, што је повезано са непостојањем релевантних истраживања на ову тему у претходних шездесет година, као и још увек недовољном доступношћу релевантне грађе која се односи на њих.

Сребреница – општина	Срби	Муслимани	остали и непознати	укупно
в-п. фор. НДХ	327	9	5	341
%	93,43	12,16	100,00	79,49
четници-ЈВО	2	45	–	47
%	0,57	60,81	–	10,96
немачке једин.	20	20	–	40
%	5,71	27,03	–	9,32
остали	1	–	–	1
%	0,29	–	–	0,23
укупно	350	74	5	429

далих припадника ове националности, далеко су мање страдали од немачких оружаних формација 5,71%, док је занемарљиво мали део страдао од четника-ЈВО 0,57% и осталих војних формација 0,29%. Највећи део Муслимана је страдао од четника 60,81%, затим од немачких војних формација 27,03%, док је од војно-полицијских и милицијских формација НДХ страдало 12,16% припадника ове националне групе. Сви припадници осталих и непознатих националности код којих је утврђена одговорност за страдање су изгубили живот од војно-полицијских и милицијских формација НДХ. Перцепција противника је у битном одређивала и будућу жртву. Тако су оружане формације НДХ 95,89% злочина извршиле над Србима, 2,64% над Муслиманима и 1,47% над припадницима осталих и непознатих националности. Супротно њима, четници-ЈВО су 95,74% злочина извршили над Муслиманима, а 4,26% над Србима. Немачке јединице су у истој мери одговорне за страдање Срба и Муслимана, тачније извршиле су исти број злочина над обе националне групе (по 50%).

Графикон 4 – Носиоци одговорности за страдање појединих националности у општини Сребреница

Утврђивање одговорности за страдање градског становништва је нешто потпуније у односу на општину, тако да је она позната у 37,22% случајева (код Срба 45,61%, Муслимана 25,42%). Међу страдалима из града приметно је већи број страдалих од четника, који износи 17,91%, што је знатно више од просека у општини, док је број страдалих од немачких јединица опао на 1,49%.³⁹ Учешће страдалих од војних формација НДХ је остао на, отприлике, истом нивоу.

Сребреница – град	Срби	Муслимани	остали и непознати	укупно
в-п. фор. НДХ	50	3	–	53
%	96,15	20,00		79,10
четници-ЈВО	1	11	–	12
%	1,92	73,33		17,91
немачке једин.	–	1	–	1
%	–	6,67		1,49
остали	1	–	–	1
%	1,92	–		1,49
укупно	52	15	–	67

Код Срба је приметно незнатно веће учешће, у односу на општински просек, страдалих од војних формација НДХ и четника, док није забележено страдање од немачких јединица. Исте релације су приметне код Муслимана, тако да је повећено страдање од формација НДХ и четника, а смањено страдање од немачких оружаних формација.

Анализа страдања општине Сребреница не би била потпуна уколико се не би сагледала социјално-економска структура страдалих. Ово је од посебног значаја ради потпуније реконструкције страдале заједнице општине Сребреница.⁴⁰ Социјално-економска структура се може, барем делимично, сагледати преко професионалне структуре страдалих, која је позната у 99,79% случајева. Гледано по националностима она је потпуно позната код Муслимана и припадника осталих и непознатих националности док је код страдалих Срба она позната у 99,70% случајева. Увидом у професионалну структуру види се да 54,65% страдалих чине пољопривредници, с тим што је њихово учешће у броју страдалих веће код Муслимана, где износи

³⁹ Особа је страдала као заробљени припадник ВКЈ у Немачкој.

⁴⁰ Овде треба имати у виду чињеницу да је професионална структура становништва у почетку рата била нарушена исељавањем дела становништва, а касније одласком у избеглиштво или досељавањем избеглица. Познат је социјални састав за 86 исељених Срба среза сребреничког из јула 1941. године међу којима је: 6 попова, 2 учитеља, 6 чиновника, 21 трговац, 44 сељака, 3 занатлија, 2 лекара и по један радник и ђак (С. Д. Милошевић, *н. д.*, стр. 158).

67,50%, него код Срба, 50,39%, док је јако ниско учешће страдалих пољопривредника код припадника осталих и непознатих националности од 14,29%. Следећу велику групу међу страдалима чине издржавана лица (жене, деца, старије особе) са 37,30%, али је и овде приметна велика разлика међу националностима. Издржавана лица код Срба чине 41,77% страдалих, код припадника осталих и непознатих националности 38,10%, док код Муслимана она учествују са 26%. Овој групи треба придружити и групу страдалих ученика и студената, као и групу лица са личним приходима, чиме се добија група радно непродуктивног дела⁴¹ популације (550) која чини 38,49% страдалих (43,25% код Срба, 42,86% код осталих и непознатих националности и 26,25% код Муслимана). Однос у броју страдалих издржаваних лица код Срба и Муслимана износи 4,05:1, док код страдалих ученика и студената износи чак 11:1, иако је однос у страдању на нивоу општине 2,53:1.

Сребреница – општина	укупно	Срби	Муслимани	остали и непознати
пољопривредника	781	508	270	3
%	54,65	50,39	67,50	14,29
привредника	31	20	10	1
%	2,17	1,98	2,50	4,76
радника	38	30	5	3
%	2,66	2,98	1,25	14,29
војн. полиц. жанд.	2	–	1	1
%	0,14	–	0,25	4,76
служб. и стручњаци	24	12	8	4
%	1,68	1,19	2,00	19,05
слобод. професије	2	2	–	–
%	0,14	0,20	–	–
лични приходи	4	4	–	–
%	0,28	0,40	–	–
издржавана лица	533	421	104	8
%	37,30	41,77	26,00	38,10
ђаци и студенти	13	11	1	1
%	0,91	1,09	0,25	4,76
незапослени	1	–	1	–
%	0,07	–	0,25	–
укупно	1.429	1.008	400	21

⁴¹ Овде свакако треба имати у виду да је у руралним пределима, каква је била општина Сребреница, део издржаваних лица и ђака био укључен у процесе привређивања у домаћинству, а понегде и у малим трговачким и занатским радњама.

Радно активно становништво чини 61,51% страдалих (879) из општине, 56,75% код Срба (572), 57,14% код припадника осталих и непознатих националности (12), док код Муслимана оно чини 73,75% страдалих (295). Међу њима је највише пољопривредника 88,85%, радника 4,32%, привредника (занатлије, трговци, индустријалци, предузимачи) 3,53%, службеника и стручњака различитих профила (у јавним службама, приватним предузећима) 2,73%, и припадника слободних професија (лекари, зубари, адвокати, уметници), као и припадника војске, полиције и жандармерије са по 0,23%. Гледано по националностима приметна је другачија структура страдалог радно активног становништва. Код Срба и Муслимана међу страдалима највише је пољопривредника 88,81%, односно 91,53%, док код припадника осталих и непознатих националности они чине свега 25%. Слично је и са страдалим привредницима, којих је 3,50% код Срба и 3,39% код Муслимана, док их је код осталих и непознатих националности 8,33%. Радници чине 25% страдалог радно активног становништва код осталих и непознатих националности, 5,24% код Срба, док код Муслимана учествују са 1,69%. Службеници и стручњаци чине 2,10%, односно 2,71% страдалих Срба и Муслимана, док код осталих и непознатих националности они чине чак 33,33% страдалог радно активног становништва. Припадника војске, полиције или жандармерије међу страдалим Муслиманима је 0,34%, код осталих и непознатих националности 8,33%, док нису регистровани међу страдалим Србима. Са друге стране, сви страдали припадници слободних професија су регистровани међу Србима, где чине 0,35% губитака радно активног становништва.

Професионална структура страдалог градског становништва нам је у потпуности позната. Највеће учешће у броју страдалих има група издржаваних лица са 42,22%, с тим што она код Срба чини 44,74% страдалих, Муслимана 38,98%, док их је код осталих и непознатих националности 28,57%. Група радно непродуктивног дела становништва просечно чини 48,33% страдалих (87),⁴² која код Срба учествује са 53,51% страдалих (61), код Муслимана остаје на 38,98% јер нема регистрованих ученика као ни лица са личним приходима, док код осталих и непознатих националности чини 42,86% страдалих (3). Однос у броју страдалих радно непродуктивног дела становништва код Срба и Муслимана у граду износи 2,65:1, иако је међусобни однос у страдању на нивоу града 1,93:1.

⁴² Ученици и студенти из града чине 61,54% свих страдалих ученика и студената, а међу њима је регистровано 87,5% Срба и 12,50% осталих и непознатих националности, док нема страдалих ђака муслиманске националности.

Сребреница – град	укупно	Срби	Муслимани	остали и непоз.
пољопривредници	31	12	18	1
%	17,22	10,52	30,51	14,29
привредници	21	14	7	–
%	11,67	12,28	11,86	–
радници	16	14	2	–
%	8,89	12,28	3,39	–
војн. полиц. жанд.	1	–	1	–
%	0,56	–	1,69	–
служб. и струч.	21	11	7	3
%	11,67	9,65	11,86	42,86
слобод. професије	2	2	–	–
%	1,11	1,75	–	–
лични приходи	3	3	–	–
%	1,67	2,63	–	–
издржавана лица	76	51	23	2
%	42,22	44,74	38,98	28,57
ђаци и студенти	8	7	–	1
%	4,44	6,14	–	14,28
незапослени	1	–	1	–
%	0,56	–	1,69	–
укупно	180	114	59	7

Радно активно становништво чини 51,67% страдалог градског становништва (93), код Срба оно чини 46,49% (53), код Муслимана 61,02% (36) и код осталих и непознатих националности 57,14% (4). Град као административно, привредно, просветно, културно средиште је условио и другачију професионалну структуру страдалог радно активног становништва. Иако су пољопривредници и даље појединачно најбројнија група, они чине само 33,33% старалих. Службеници и стручњаци, као типично, и привредници, као претежно урбана занимања,⁴³ учествују са по 22,58% међу страдалима, прате их радници са 17,20%, слободне професије са 2,15% и припадници војске, полиције или жандармерије са 1,08%. Гледано по националностима пољопривредници чине 50% страдалих код Муслимана, 22,64% код Срба и 25% код припадника осталих и непознатих националности. Привредници представљају 26,42% страдалих Срба и 19,44% Муслимана,

⁴³ Од свих страдалих службеника и стручњака 87,50% је из града, док је од свих привредника 67,74% из града.

док радници чине 26,42% страдалих Срба и 5,56% страдалих Муслимана. Највећу заступљеност међу страдалима службеници и стручњаци имају код припадника осталих и непознатих националности 75%, док је мања код Срба 20,75% и Муслимана 19,44%. Сви страдали припадници слободних професија су српске, а сви припадници војске и полиције муслиманске националности.

Страдање општине Сребреница је немогуће посматрати издвојено, већ га треба посматрати кроз страдање непосредног окружења источне Босне, па и шире, читаве Босне и Херцеговине.⁴⁴ Оно је приближно једнако пропорционалном учешћу у броју становника источне Босне, тако да са 2,27% становништва страдали Сребренице представљају 2,06% губитака источне Босне. Исти однос је приметан и у релацији са страдањем у оквиру Босне и Херцеговине, где са учешћем од 0,79% у броју становника страдали из Сребренице представљају 0,68% губитака те територије.

Упоредни преглед	Босна и Херцеговина	Источна Босна	Сребреница
Срби	156.708	34.493	1.011
%	74,18	49,47	70,60
Муслимани	31.892	21.356	400
%	15,09	30,67	27,93
остали и неп.	22.661	13.773	21
%	10,73	19,78	1,47
укупно	211.261	69.622	1.432

Због различите националне структуре становништва три територије, поређење учешћа појединих националности међу страдалима не даје најпрецизнију слику. Стога је практичније посматрати међусобне односе страдалих Срба и Муслимана са ове три територије, наравно узимајући у обзир учешће ових националности у популацији на посматраним подручјима. Како је напред речено однос у страдању Срба према Муслиманима у Сребреници износи 2,53:1, што је мање него у БиХ где износи 3,47:1, али више него у источној Босни где износи 1,74:1. Срби и Муслимани из општине представљају 2,94% односно 1,87% страдалих сународника источне Босне и 0,65% односно 1,25% страдалих сународника БиХ.

⁴⁴ Опширније о страдању становништва источне Босне и БиХ видети: Драган Цветковић, „Босна и Херцеговина – нумеричко одређење људских губитака у Другом светском рату“, *Годишњак музеја жртава геноцида – тематски број: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, (ур. Јован Мирковић), Београд, 2009, стр. 79–156.

Поређење Сребренице са ближим и ширим окружењем према категоријама страдалих показује да је у њој забележено веће учешће страдалих цивила и припадника ВКЈ, док је доста мање учешће страдалих припадника НОВЈ. Нарочито је велика разлика у поређењима са страдањем на нивоу БиХ, док је та разлика мања у поређењу са источном Босном. Припадници ВКЈ из Сребренице представљају 1,23% страдалих ове категорије из БиХ и 3,42% из источне Босне,⁴⁵ што је доста изнад учешћа популације општине у укупној популацији БиХ (0,79%) и источне Босне (2,27%). У оквиру своје категорије, страдали припадници НОВЈ Сребренице чине 0,39% страдалих сабораца из БиХ и 1,59% из источне Босне, што је знатно мање од учешћа популације општине у укупној популацији посматраних територија. Као најбројнија категорија страдалих, цивили из Сребренице представљају 0,73% страдалих ове категорије из БиХ и 2,11% из источне Босне, што је нешто мање од учешћа становништва ове територије у популацији БиХ и источне Босне.

Упоредни преглед	Босна и Херцеговина	Источна Босна	Сребреница
припад. ВКЈ	1.632	585	20
%	0,77	0,84	1,40
припад. НОВЈ	37.307	9.103	145
%	17,66	13,07	10,12
цивили	172.322	59.934	1.267
%	81,57	86,08	88,48
укупно	211.261	69.622	1.432

Поређење учешћа појединих категорија страдања рашчлањених по националностима је отежано и не пружа прецизну слику услед различите националне структуре становништва посматраних територија. Много је продуктивније пратити односе у страдању два највећа народа, а који су и чинили 99,41% становништва општине Сребреница, наравно, узимајући у обзир учешће ових националности у популацији на све три посматране територије. За разлику од БиХ и источне Босне⁴⁶ где однос страдалих Срба и Муслимана међу припадницима ВКЈ износи 2,69:1 односно 2,59:1, тај однос је у Сребреници изједначен. Сребренички Срби и Муслимани,

⁴⁵ У односу на БиХ из источне Босне потиче 35,85% свих страдалих припадника ВКЈ, 28,63% у Априлском рату (207) и 41,58% страдалих у логорима за ратне заробљенике (378).

⁴⁶ Из источне Босне потиче 51,53% страдалих Муслимана (152) и 32,62% страдалих Срба (368) припадника ВКЈ.

припадници ВКЈ, представљају 2,78 односно 6,58% страдалих сународника источне Босне и 0,89 односно 3,39% губитака међу сународницима из БиХ који су изгубили животе као припадници ВКЈ. Однос у броју страдалих припадника НОВЈ српске и муслиманске националности Сребренице који је 7,18:1, показује много мање учешће Муслимана међу партизанима у поређењу са БиХ и источном Босном⁴⁷ где тај однос износи 3,44:1, односно 2,68:1. Партизани српске националности чине 2% страдалих сународника припадника НОВЈ из источне Босне и 0,42% страдалих сународника у партизанима БиХ. Међу Муслиманима партизанима из источне Босне страдали из Сребренице представљају 0,70%, а међу страдалим из БиХ 0,29%. Однос у страдању цивила српске и муслиманске националности у општини Сребреница је 2,36:1, што је нижи распон него у БиХ где износи 3,47:1, али виши него у источној Босни,⁴⁸ у којој износи 1,59:1. То показује да је страдање Муслимана Сребренице било мање него у непосредном окружењу источне Босне, али је веће у поређењу са укупним односом у БиХ. Сребренички Срби и Муслимани цивили чине 3,14% односно 1,99% страдалих сународника источне Босне и 0,70% односно 1,46% губитака међу сународницима цивилима БиХ.

Одговорност за страдање, у мери која је до сада утврђена током процеса ревизије пописа, даје за све три посматране територије потпунију слику страдања. На територији општине Сребреница приметно је веће учешће војно-полицијских формација НДХ у страдању становништва у односу на окружење источне Босне, али не одступа од њиховог учешћа на нивоу БиХ. Са друге стране, страдање од четника је знатно мање у односу на источну Босну, али је веће у односу на њихово учешће у одговорности за страдање становништва БиХ. Једино је страдање од јединица немачке војске готово изједначено у општини и њеном ближем окружењу, а на обе територије нешто мање него у БиХ.

Укрштање одговорности за страдање са националном структуром страдалих отвара могућност прецизнијег сагледавања ратних дешавања на овим подручјима. Међу сребреничким Србима 93,34% је изгубило живот од војно-полицијских снага НДХ (првенствено усташа), што је много више од учешћа ових формација у страдању Срба источне Босне где оно износи 83,52%. Са друге стране, Срби из Сребренице су у мањој мери страдали од немачких јединица, 5,71%, четника, 0,57% и осталих војних

⁴⁷ У оквиру БиХ са територије источне Босне потиче 20,90% партизана српске (6.091) и 40,81% муслиманске (2.434) националности.

⁴⁸ Из источне Босне потиче 73,22% свих страдалих цивила муслиманске националности (18.769), иако је на тој територији живело 47,82% њихове популације у БиХ. Са исте територије потиче 22,13% губитака цивила српске националности (27.980), док је са ње потицало 31,65% српске популације БиХ.

Упоредни преглед	Босна и Херцеговина	Источна Босна	Сребреница
в-п. фор. НДХ	75.118	21.704	341
%	80,11	72,80	79,49
четници-ЈВО	6.427	5.089	47
%	6,85	17,07	10,96
немачке једин.	11.144	2.662	40
%	11,88	8,93	9,32
остали	1.082	359	1
%	1,15	1,20	0,23
укупно	93.771	29.814	429

формација, 0,29%, у поређењу са источном Босном, где јединице немачке војске у одговорности за страдање Срба учествују са 12,22%, четници са 2,31% и остале војне формације са 1,95%.⁴⁹ Код сребреничких Муслимана је приметно доста веће учешће страдалих од немачких војних јединица, које износи 27,03%, у поређењу са источном Босном где износи 8,27%, а слично је и са учешћем страдалих од војно-полицијских снага НДХ, које је веће него у источној Босни и износи 12,16% у односу на 10,53%. Учешће страдалих од четника међу Муслиманима Сребренице од 60,81% је знатно веће од учешћа четника у страдању Муслимана источне Босне које износи 80,13%, а у Сребреници нема регистрованих Муслимана страдалих од осталих војних формација које су у источној Босни одговорне за страдање 1,07% њихових сународника.⁵⁰

Према делимично извршеној ревизији пописа до сада је утврђено да су са територије општине Сребреница страдале 1.432 особе. Највећи број њих је страдао у 1942. години, током које је живот изгубило 52,72% свих жртава ове општине. Национална структура показује да су међу њима најбројнији Срби са 70,60% страдалих, следе их Муслимани са 27,93%,

⁴⁹ Са територије источне Босне потиче 19% Срба БиХ који су изгубили живот од усташа (11.541), 18,26% страдалих од јединица немачке војске (1.689), 59,96% страдалих од четника (319) и 35,90% Срба који су изгубили живот од осталих војних формација (270). Међу страдалим Србима БиХ 85,22% је страдало од војно-полицијских снага НДХ, 12,98% од јединица немачке војске, 0,75% од јединица ЈВО и 1,05% од осталих војних формација.

⁵⁰ Из источне Босне потиче 85,47% Муслимана који су изгубили живот од јединица ЈВО (4.687), 35,98% страдалих од усташа (616), 50,73% страдалих од јединица немачке војске (484) и 36,42% Муслимана који су изгубили живот од осталих војних формација (63). У БиХ је 65,89% Муслимана изгубило живот од четника, 20,57% од војно-полицијских јединица НДХ, 11,46% од јединица немачке војске и 2,08% од осталих војних формација.

док припадници осталих и непознатих националности представљају 1,47% страдалих. Однос Срба и Муслимана као најбројнијих националних група, а при томе и са једнаком заступљеношћу у популацији општине, износи 2,53:1. Из самог места Сребреница, као општинског средишта, страдало је према попису 180 особа, што је 12,57% страдалих из ове општине. Ако узмемо у обзир да је градско становништво чинило свега 8,32% од укупног становништва општине, можемо рећи да је поднело веће губитке од сеоског становништва. Град је претрпео највеће губитке у прве три године рата (87,22%), што је кулминирало у 1943. током које је страдао 39,44% свих жртава из града. Велику већину страдалих чине Срби са 63,33%, следе их Муслимани са 32,78%, док је припадника осталих и непознатих националности 3,89% страдалих. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана из града износи 1,93:1. Гледано по категоријама страдања, према укупном страдању у општини приметно је да цивили представљају 88,48% свих жртава, док припадници војних формација чине 11,52% (1,40% као припадници ВКЈ и 10,12% као припадници НОВЈ). Цивили чине 93,25% страдалих Муслимана, 86,94% Срба и 71,43% припадника осталих и непознатих националности. Припадници НОВЈ чине 28,57% страдалих припадника осталих и непознатих националности, 12,07% страдалих Срба, док код страдалих Муслимана учествују са свега 4,25%. Највеће учешће међу страдалима припадника ВКЈ је забележено код Муслимана 2,50%, затим код Срба 0,99%, док нема регистрованих ове категорије међу припадницима осталих и непознатих националности. Срби су највише страдали од војно-полицијских и милицијских формација НДХ, које су одговорне за страдање 93,43% страдалих припадника ове националности, далеко су мање страдали од немачких оружаних формација 5,71%, док је занемарљиво мало страдало од четника-ЈВО 0,57% и осталих војних формација 0,29%. Највећи део Муслимана је страдао од четника 60,81%, затим од немачких војних формација 27,03%, док је од војно-полицијских и милицијских формација НДХ страдало 12,16% припадника ове националне групе. Са 2,27% становништва страдали Сребренице представљају 2,06% губитака источне Босне. Исти однос је приметан и у релацији са страдањем у оквиру Босне и Херцеговине, где са учешћем од 0,79% становништва страдали из Сребренице представљају 0,68% губитака те територије.

Summary

Srebrenica in WWII – A Numerical Analysis of Real Human Losses

Key words: *Srebrenica (municipality and town), Independent State of Croatia, East Bosnia, Bosnia-Herzegovina, population, suffering, Serbs, Muslims, civilians, military formations, social and economic make-up*

According to the partly revised census „War Victims 1941-1945“ from 1964, it has so far been established that 1.432 persons from the municipality of Srebrenica had lost their lives. By far the largest number perished in 1942 when 52.72% of all victims from this municipality lost their lives. The ethnic make-up shows that the largest number of them were Serbs – 70.60% of victims (1.110). They were followed by Muslims with 27.93% (400), whereas members of other and unknown ethnic groups make up 1.47% (21). The ratio between Serbs and Muslims, and this holds true also for the overall population of the municipality, was 2.53:1. From the very center of the municipality, the town of Srebrenica, 180 people were killed according to the census, which makes up 12.57% of victims from this municipality and which is much more than their share in the overall population of the municipality (8.32%). The town suffered greatest losses during the first three years of the war (87.22%). They were the greatest in 1943 when 39.44% of all town victims fell. The vast majority of the victims were Serbs with 63.33%, followed by Muslims with 32.78%, whereas members of other and unknown nationalities make up 3.98% of the victims. The ratio of Serbian and Muslim victims from the town is 1.93:1. Broken down to categories of losses compared with the total losses in the municipality it is clear that civilians make up 88.48% of all victims (1.267), whereas members of armed units make up 11.52% and members of the Royal Yugoslav Army (1.40%) and Partisans 10.12%. Civilians make up 93.25% of Muslim victims (373), 86.94% of Serbian ones (879) and 71.43% of other and unknown ethnic groups (15). On the other hand, Partisans make up 28.57% of victims of other and unknown nationalities (6), 12.07% of Serbian victims (122), whereas they make up only 4.25% of Muslim victims (17). The largest contingent among the soldiers of the Royal Yugoslav Army are Muslims with 2.25% (10), Serbs 0.99% (10) whereas there are no registered categories among members of other and unknown ethnic groups. Serbs suffered most from the military, police and para-military units of the Independent State of Croatia who were responsible for 93.43% of victims of this ethnic group. They suffered much less from German armed units, 5.71%, whereas

their suffering from the Chetniks 0.57% and from other armed formations 0.29% is negligible. Largest part of Muslims fell victims to the Chetniks 60.81%, than to German military units 27.03%, whereas 12.16% were killed by the military, police and para-military units of the Independent State of Croatia. The victims from Srebrenica make up 2.27% of the population and 2.06% of the victims from Eastern Bosnia, whereas they make up 0.79% of the total population of Bosnia-Herzegovina and 0.68% of the victims from that territory.